

Małgorzata Pytlak

Muzeum w Gorzowie : odkrycie średniowiecznej kaplicy przy katedralnym kościele mariackim w Gorzowie Wlkp.

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 4, 363-371

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NADWARCIAŃSKI ROCZNIK
HISTORYCZNO-ARCHIWALNY
NR 4 - ROK 1997

Małgorzata Pytlak
Gorzów Wlkp.

Muzeum w Gorzowie.
Odkrycie średniowiecznej kaplicy
przy katedralnym kościele mariackim w Gorzowie Wlkp.*

W dniach od 17 X 1996 do 10 XII 1996 na Starym Rynku w Gorzowie Wlkp., przy południowej ścianie kościoła katedralnego p.w. Wniebowzięcia NMP, przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe¹. Inicjatorem badań, wywołanych planowaną w 1997 roku modernizacją nawierzchni Starego Rynku, było Muzeum w Gorzowie, które też wraz z Miejskim Konserwatorem Zabytków pokryło koszty badań.

Z ramienia Muzeum badaniami kierowała mgr Małgorzata Pytlak przy udziale Stanisława Sinkowskiego; konsultantami byli mgr Zdzisław Linkowski i mgr inż. arch. Henryk Jan Kustosz.

Teren gorzowskiego Starego Miasta dotychczas w niewielkim stopniu został przebadany pod względem archeologicznym². Dotyczy to za-

* Po poniższym komunikacie prezentujemy teksty: F. Buchholza, który ukazał się w piśmie *Die Neumark*, R. 3, nr 3, marzec 1926 oraz F. Müllera, opublikowany także w *Die Neumark*, R. 5, nr 9, wrzesień 1928, które zawierają informacje o wcześniejszych odkryciach archeologicznych na Starym Rynku w Gorzowie Wlkp., co publikujemy jako uzupełnienie komunikatu M. Pytlak (red.)

¹ Stanowisko nr 15, na obszarze Archeologicznego Zdjęcia Polski 45 - 12 / 81.

² Wykopaliska na stan. nr 5 rok 1958. T. Grzywaczykówna, W. Tetzlaff: *Zwiadowcze badania archeologiczne w Gorzowie Wlkp.* Fontes Archeologici Poznanienses t. XI 1960, s. 228 - 229. W latach 20-tych przy budowie kiosku gazetowego przypadkowo wykopano fundamenty przy północno wschodniej ścianie kościoła mariackiego (ok. 20 m od narożnika). (zob. F. Müller, *Aufdeckung on Fundamentresten auf dem Marktplatz in Landsberg a. W.*, *Die Neumark*, R. 5, nr 9, wrzesień 1928)

równy Starego Rynku, jak i bezpośredniego otoczenia kościoła katedralnego. Zarówno znana literatura, jak i źródła kartograficzne wskazują, że na tym, obecnie nie zabudowanym terenie (do XVIII w. pełniącym funkcję cmentarza przykościelnego), wcześniej istniała zabudowa³. W literaturze wspomina się średniowieczną kaplicę, dobudowaną do głównego korpusu kościoła⁴.

Celem podjętych badań było rozpoznanie zachowanych pod powierzchnią dzisiejszego bruku archeologiczno - architektonicznych zasobów tego obszaru, a szczególnie potwierdzenie istnienia i miejsca lokalizacji wspomnianej wyżej średniowiecznej kaplicy.

1. Wstępne rezultaty badań.

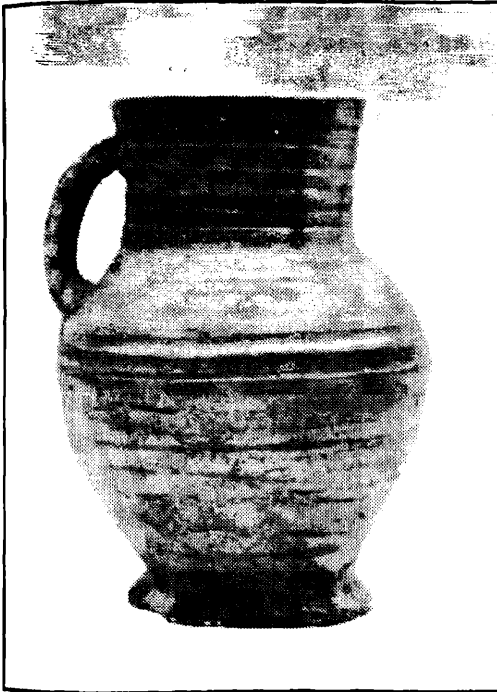
W oparciu o analizę posiadanych materiałów historycznych i kartograficznych, od strony pld. kościoła, przy narożniku pld. - wsch., założono wykop, który po powiększeniu już w trakcie trwania prac badawczych osiągnął wymiary 7,00 x 9,70 x 6,50 x 9,60 m.

Według badacza architektury, odkryte relikty to dolna część - za-

³ W niniejszym opracowaniu wykorzystano nast. literaturę: J. Benyskiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, *Dzieje Gorzowa*, t.I, Gorzów Wlkp. 1990; G. Chmarzyński, *Ziemia Lubuska - Sztuka*, Poznań 1960; R. Eckert, *Geschichte von Landsberg a. W. Stadt und Kreis*, Landsberg a. W. 1890; U. Engelen und F. Henning, *Geschichte der Stadt Landsberg an der Warthe*, Landsberg a.W 1857; Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad Środkową Odrą i Dolną Wartą*, T. I. Zielona Góra 1967; G. Koenigk, *Die Pfarrkirche St. Marien in Landsberg a. W.* Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark, H. 2, Landsberg 1925; H. J. Kustos, *Relikty średniowiecznej budowli przykatedralnej - badania architektoniczne*, maszynopis w zbiorach Miejskiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie; K. Reismann, *Die Kunstdenkmäler des Stadt und Landkreis Landsberg Warthe*, Berlin 1937; S. Skibiński, *Kościół farny z XIII w. w Gorzowie Wlkp.* Kwart. Arch. i Urb. t. XIII z. 3, Warszawa 1968; K. Kalita - Skwirzyńska, *Katedra - dokumentacja historyczna*. Opracowanie na zlecenie Parafii Katedralnej w Gorzowie. Szczecin 1995; J. Wąsicki, T. Frąckowiak - Skrobała, T. Lijewska, G. Wróblewska, *Gorzów Wielkopolski. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1964. Wykorzystano także plany i rzuty kościoła: 1) Rzuty kościoła w : G. Koenigk: op. cit.; 2) Plan miasta z 1631 r. w: H. Wittlinger, *Untersuchungen zur Entstehung und Frühgeschichte der Neumarkischen Städte*, Tab. 20 - 21, Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark. H. 8, Landsberg 1932; 3) Plan miasta z czasów wojny trzydziestoletniej [w:] Wittlinger, op. cit.; 4) Plan miasta z 1647 r. [w:] Wittlinger op.cit.; 5) Plan miasta z 1720 r. Heimatblatt, 1952 nr 2, s. 2; 6) Plan miasta z 1804 r. [w:] Wittlinger, op. cit.

⁴ G. Wróblewska sugeruje istnienie dwóch kaplic (J. Wąsicki, T. Frąckowiak - Skrobała, T. Lijewska, G. Wróblewska, op. cit., s. 39, s. 28).

pewne pierwotnie dwukondygnacyjnej - wtórnie dostawionej do kościoła średniowiecznej budowli, najprawdopodobniej kaplicy⁵. Dzięki poszerzeniu wykopu odsłonięto jej pełny plan, założony na oktagonie, zażębiającym się częścią północną z narożnikiem południowo-wschodnim korpusu kościoła (rys. nr 1). Do odkrytej dolnej części budowli prowadziło pierwotne, zewnętrzne wejście.⁶ Zlokalizowane było ono od strony

Rys. 1. Czternastowieczny dzbanek znaleziony w czasie wykopalisk (fot. Lech Dominik).

wypełnieniu z gruzu), na zaprawie wapiennej. Wewnątrz - lico z cegły gotyckiej, spoinowane, głównie w wątku wendyjskim. Od zewnątrz - lico kamienne (kamień nieregularny, łamany i tzw. „polny”). Fundament bu-

zachodniej. Schody przylegały do południowej ściany kościoła.

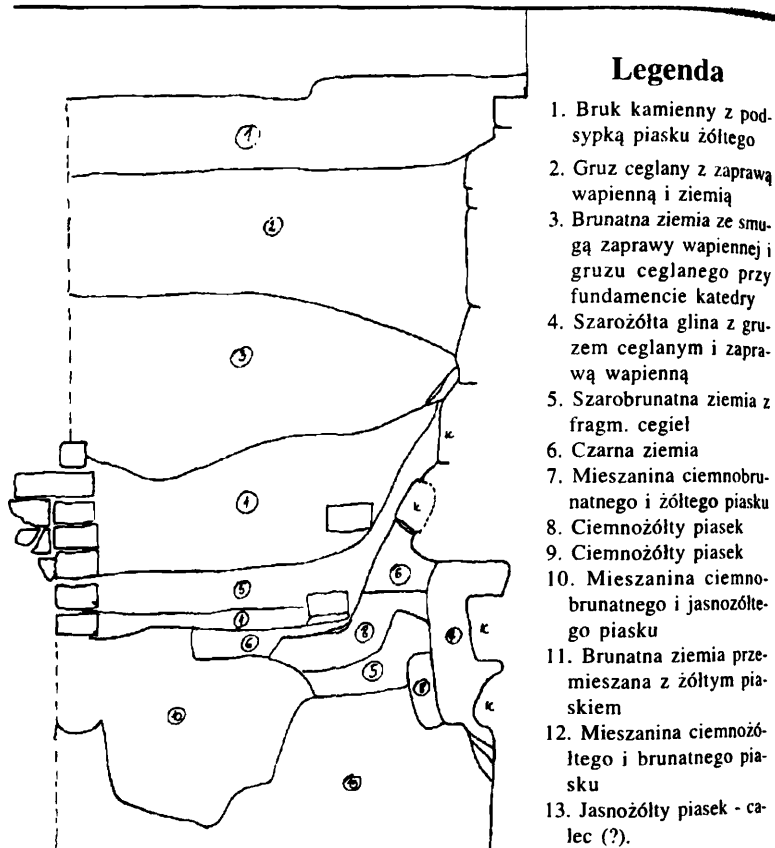
Górna partia murów obwodowych odkrytej budowli (korona), w części płn. i wsch. zachowała się około 40 cm pod obecnym poziomem bruku tj. na poziomie ok. 26,10 m npm⁷. Ściany zewnętrzne budowli tworzy mur o konstrukcji filarowo-wnękowej⁸. Wnęki przykryte były nadprożem odcinkowym, zachowanym jedynie fragmentarycznie w części wsch. i południowo-wschodniej. Mur licowany obustronnie, wykonany techniką typu „opus emplectum” (o

⁵ H. J. Kustos, op. cit.

⁶ Promień okręgu opisanego na oktagonie = ok. 3,80 m.

⁷ Od 26,49 m npm - 26,53 m npm.

⁸ W części wschodniej, południowej i zachodniej; ścianę północną budowli stanowił mur kościoła, do którego ściana ta została ona dostawiona.

Rys. 2. Gorzów Wlkp. stan. nr 15 wykop. I 6 XII 1996. Profil zachodni część od strony północnej - styk ze ścianą Katedry (skala 1:10, rys. T. Witkowska).

dowli stanowi 30 - 40 cm warstwa kamieni polnych powiązanych zaprawą wapienną. Poziom posadowienia fundamentu budowli - ok. 24,24 m npm. zbliżony do poziomu posadowienia fundamentu płd. ściany kościoła (ok. 24,19 m npm), stanowiącej jednocześnie płn. ścianę odkrytej budowli. Pierwotny poziom użytkowy odkrytej, dolnej części budowli - ok. 24,54 m npm, tj. ok. 2,00 m poniżej obecnego poziomu bruku. W bliżej nieznanym momencie, już w czasach nowożytnych wewnątrz tej części budowli pogłębiono, obniżając jej pierwotny poziom użytkowy o ok. 50 cm, tj. do poziomu ok. 24,00 m npm. Dokonano tego poprzez wbudowanie we wnę-

trzu, wzdłuż wewnętrznego obwodu kamiennego, pierwotnego muru fundamentowego - muru ceglanego i kamiennie-ceglanego na zaprawie glinianej. Stanowi on rodzaj muru oporowego zabezpieczającego pierwotny fundament budowli po jego pogłębieniu przed osuwaniem się do wnętrza.⁹

W okresie międzywojennym, zapewne w latach 30-tych, teren objęty powyższą budowlą przecięto kamionkową rurą kanalizacji deszczowej o średnicy 40 cm.¹⁰ Ta niefortunna lokalizacja spowodowała kolizję rury z zachowanymi murami, co doprowadziło do znacznych zniszczeń ścian zewnętrznych budowli (strona pld.-wsch. i pld.-zach.).¹¹ Z kolei kamionkowy odpływ odprowadzający wodę deszczową, zainstalowany ok. 80 cm pod poziomem bruku, zniszczył fragment zewnętrznej ściany budowli w jej części północno wschodniej.

2. Wnętrze budowli.

Z wnętrza obiektu (gdzie na głębokości 23,76 m npm, czyli ok. 3 m pod poziomem bruku osiągnięto poziom calca), wydobywano gruz ceglany z zaprawą wapienną. Ilość zaprawy wapiennej zmniejszyła się na głębokości ok. 2 m, gdzie pojawiła się glina i próchnica.

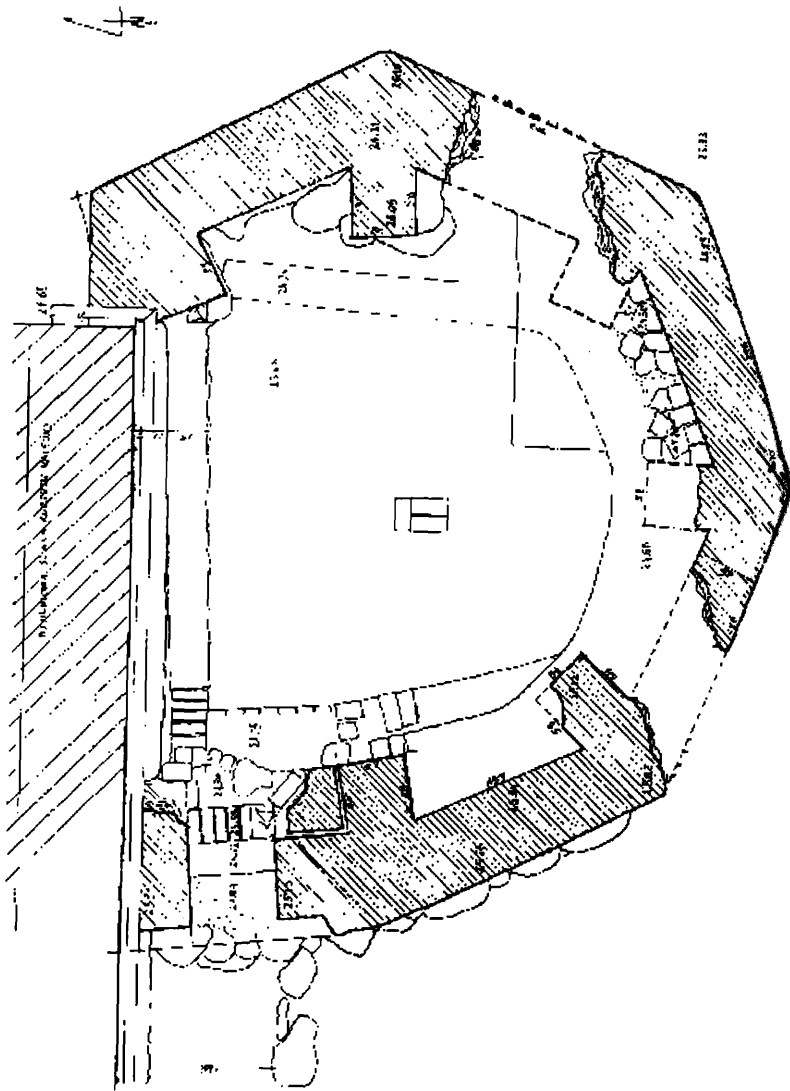
Wśród licznych fragmentów średniowiecznych, zniszczonych kształtek ceramicznych znaleziono dużą ilość materiału ruchomego,¹² a mianowicie monety, fragmenty: materii, szkła witrażowego, naczyń szklanych, ceramiki nowożytnej i średniowiecznej, drewna z trumien (?), przemieszane kości ludzkie, ozdób (złoty wisiołek z oczkiem, bursztynową zawieszkę, kościane koraliki), guziki, gwoździe, szpileczki. Materiał ten jest udokumentowany na rzucie poziomym wykopu z uwzględnieniem głębokości jego występowania.

⁹ Nowy poziom użytkowy znajdował się ok. 20 cm poniżej poziomu pierwotnego posadowienia fundamentu, poziom posadowienia nowego muru wewnętrznego ok. 23,80 m npm.

¹⁰ Górny poziom rury - 24,88m npm.

¹¹ Rura przecięła południową część budowli.

¹² Wykaz ilościowy materiału ruchomego zamieszczono na końcu sprawozdania.

Rys. 3. Gorzów Wlkp. 2 XII 1996 stan. nr 15, na obszarze AZP 45. Stary Rynek.
 rzut kaplicy. (rys. wg H. J. Kustosza).

3. Zewnętrzne strony budowli.

3.1. Strona wschodnia.

W wykopie po stronie północno-wschodniej, wzdłuż prezbiterium, odsłonięto fragment płytkiego fundamentu kamiennego, który wg. opinii architekta był w XIX i na początku XX w fundamentem pod budynki przylegające do prezbiterium kościoła.¹³

Z tej strony wykop osiągnął głębokość ok. 1,50 m (25,33 m npm). Pod brukiem wystąpiła warstwa czarno - brunatnej ziemi, w której pojawiła się zwiększona ilość przemieszanych kości ludzkich oraz fragmenty ceramiki siwej. Wydobyto jedyny w pełni zachowany pochówek szkieletowy, orientowany wschód-zachód, ułożony na boku, na głębokości ok. 1,30 m pod brukiem. Znalaziono również zachowane w całości naczynie - dzbanek z XIV w - który leżał na tej samej głębokości co pochówek, przy zewnętrznym narożniku budowli. Na głębokości ok. 1,10 m znaleziono przepołowiony denar z II poł. XIII - go wieku.

3.2. Strona południowa .

Na głębokości ok. 1 m w czarnej ziemi wystąpiły ułamki ceramiki siwej i kości ludzkich. W narożniku południowo-zachodnim wykopu odsłonięto fragment kamiennego muru fundamentowego. Na jego koronie znajdowały się fragmenty ceglaneanego muru nieznanej budowli.

3.3 Strona zachodnia.

Ze względów technicznych i związanych z bezpieczeństwem prowadzonych badań tylko z tej strony osiągnięto calec (ok. 2,40 m pod brukiem), po zewnętrznej stronie budowli.

Przygotowany do dokumentacji rysunkowej profil zachodni obsunął się. Zachował się jedynie odcinek ok. 1,50 m, przylegający do muru kościoła (rys. profil zach.). Na głębokości ok. 1,80 m pod warstwą ceglaneanego gruzu pojawiła się warstwa czarno - brunatnej ziemi, z której zebrano monety, ułamki ceramiki, fragmenty kości ludzkich. Wydobyto trzy pochówki szkieletowe, niepełne, orientowane wschód-zachód. Najniżej

¹³ H. J. Kustoszczyk, op. cit.

położony z tych pochówków osiągnął głębokość ok. 2, 10 m i leżał na calcu. Drugi częściowo nakładał się na niego i znajdował się na głębokości ok. 1,70 m. Najwyżej położony trzeci pochówek znajdował się na głębokości ok. 1,30 m.

Od tej strony odsłonięto na całą zachowaną wysokość mur zewnętrzny budowli. Fundament wykonany z głazów narzutowych (poziom posadowienia ok. 24,30 m npm) oraz z nieregularnie ułożonych kamieni, które stanowią zewnętrzne lico tego muru.

3. 4. Strona północna.

Północną ścianę wykopu stanowi partia fundamentowo - cokółowa południowego muru kościoła. Fundament kościoła odsłonięto do calca (głębokość ok. 2,30 m) na odcinku 1,10 m. Pozostała część (ok. 5,60 m) jest przysłonięta konstrukcją ceglana.

Dolną partię odsłoniętego fundamentu stanowią luźno ułożone głazy granitowe. Na wysokości ok. 1 m od calca znajduje się trzycentymetrowa warstwa grubości zaprawy wapiennej. Zaprawa ta jest wysunięta o ok. 15 cm od powierzchni ułożonych pod nią głazów kamiennych. Następnie widoczne są dwie warstwy nieregularnie ułożonych kamieni, związanych zaprawą wapienną. Kolejne zaś dwie warstwy to regularnie ułożone i powiązane zaprawą kamienie, zaś ostatnią, trzecią warstwą stanowią ociosane i uporządkowane kamienie.

Wewnątrz odkrytej budowli odsłonięto fundament kościoła do głębokości ok. 2,20 m od poziomu bruku. Ze względu na wspomniany powyżej ceglano - kamienny mur oporowy, nie osiągnięto calca przy ścianie kościoła. Powyżej muru oporowego wystąpiła warstwa kamieni wylicowanych zaprawą wapienną (grubości ok. 80 cm), nad nią zaś trzy warstwy nieregularnie ułożonych głazów. Fundament kamienny wieńczą dwie warstwy kamieni, ostatnia jest regularnie ociosana i uporządkowana.

4. Wnioski

Efektem krótkiego, niespełna dwumiesięcznego sezonu badawczego, było odkrycie dotychczas nieznanego średniowiecznego fundamentu kościoła katedralnego.

W Gorzowie Wlkp. znanymi i dotychczas zachowanymi obiektami średniowiecznymi są kościół katedralny i fragmenty murów miejskich.

Odkryta budowla byłaby więc trzecim zabytkiem z okresu średniowiecza

Wstępnie w oparciu o dotychczasowe wyniki badań i posiadane materiały historyczne można przypuszczać, że jest to dolna kondygnacja kaplicy, która wzmiankowana jest w literaturze jako kaplica św. Urbana¹⁴.

Opracowanie materiału ruchomego, szczegółowa analiza źródeł historycznych oraz dalsze badania na Starym Rynku pozwolą na bardziej precyzyjne określenie funkcji dolnej części odkrytej budowli.

5. Ilościowy wykaz materiału ruchomego: monety - 26, guziki - 38, gwoździe - 18, stemple szklane - 3, fajki gliniane - 9 fragmentów, fragmenty materii - 6, narzędzia krzemienne - 9, złoty wisiołek z oczkiem - 1, koralik kościany - 1, naczynie średniowieczne dzbanek - 1, przedmioty metalowe - 9, fragmenty naczyń szklanych - 44, bursztynowy wisiołek - 1, okrągły przedmiot z herbem - 1, fragmenty ceramiki nowożytnej - ok. 600 szt., fragmenty ceramiki siwej - ok. 100 szt., fragmenty szkła witrażowego - ok. 250 szt., fragmenty detali architektonicznych - ok. 200 szt.

¹⁴ R. Eckert, op. cit., s. 32; G. Koenigk, op. cit., s. 35 - 36.